

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 261.5 (477.51). ББК Є372 – 6.

Данило Рига



ЧЕРНІГІВСЬКИЙ БОРИСОГЛІБСЬКИЙ СОБОР У 20-30-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті йдеться про Чернігівський Борисоглібський собор у 20-30-ті роки ХХ століття. Розглядаються питання його закриття, пристосування під господарські потреби та руйнування під час Другої світової війни.

Ключові слова: Чернігівський Борисоглібський собор, антирелігійна політика, музей.

Період 20-30-ті роки ХХ століття позначився негативними тенденціями щодо діячів церкви по всьому Радянському Союзі. Україна, цілком зрозуміло, не була винятком у цьому питанні. Антирелігійна політика радянської влади несла з собою і негативне ставлення до культових споруд.

Доволі багато церковних приміщень, які використовувалися для релігійних потреб, мали також історико-культурну цінність. 20-ті роки ХХ століття у Радянському Союзі пройшли під гаслом ліквідації так званих «пережитків минулого». Руйнація церков і перетворення їх на склади не оминула і наш стародавній Чернігів. У цьому відношенні останній як центр історичного минулого постраждав доволі суттєво. Багато цікавих і унікальних культових споруд Чернігова зазнали руйнації, у тому числі, на жаль, і Борисоглібський собор. Але про все по порядку.

«На північ від Спаса міститься друга пам'ятка великокнязівських часів – Глібов-Борисовський собор, що його збудував князь Чернігівський Давид Святославич в першій чверті XII ст. На великий жаль, цей собор пережив багато перебудовань і втратив свій первісний вигляд», – так описував історичну пам'ятку відомий Чернігівський історик-краєзнавець С. Баран-Бутович [1, С.17].

Дійсно, Борисоглібський собор, який височів у старовинній частині міста на Валу, займав провідне місце в архітектурі Північного Лівобережжя. Він був церквою-усипальницею чернігівських князів Святославичів, а також головною культовою спорудою Борисоглібського монастиря аж до його закриття наприкінці XVIII століття. У XVII столітті у соборі знайшли останній спокій православні діячі церкви – Амвросій Дубневич, Лазар Баранович, Феодосій Углицький.

На жаль, саме у минулому столітті Борисоглібському собору довелося пережити жорсткі випробування – руйнування та перебудови, особливо у першій половині ХХ століття.

Після революційного заколоту 1917 року ставлення до культових споруд, як уже було відмічено, кардинально змінюється. На місцях повсюди утворювались антирелігійні керівні організації, які мали назву окружні ліквідаційні комісії у справах відділення церкви від держави.

14 червня 1919 року приходська рада Спаського собору звернулася до комітету з охорони пам'яток старовини та мистецтва з проханням про необхідність проведення ремонтних робіт у кафедральних Спасо-Преображенському та Борисоглібському

© Рига Данило В'ячеславович – молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

соборах та надіслала кошторис на суму 217076 руб. 56 коп. Це були доволі значні кошти на той час, але, зважаючи на державну антирелігійну політику, зрозуміло, що справа не була вирішена [2, с.158.].

Окружні ліквідаційні комісії у справах відділення церкви від держави розпочали свою активну діяльність у липні 1919 року з ліквідації «майна церковних, монастирських й інших релігійних установ».

За документами Чернігівської губернської ліквідаційної комісії станом на 10 жовтня 1922 року, в Чернігівському повіті ліквідували всі монастирі й домашні церкви.

У квітні 1923 року в Чернігівську губернську окружну комісію «по ліквідації монастирей для отобрання из имущества ликвидируемых храмов и монастирей всех предметов, имеющих историческое и художественное значение» були включені: інспектор Є. В. М. частини Губполітпросвіту т. В. А. Шугаєвський, а його заступником завідувач Чернігівським музеєм культурів т. В. Г. Дроздов [3, Арк.10.].

2 лютого 1924 року на 10 годину ранку, згідно з розпорядженням губернського адміністративного відділу, окружна ліквідаційна комісія у справах культурів повинна була приймати майно та споруду Борисо-Глібського молитовного будинку. Задля цього пропонувалося визначити представників української автокефальної релігійної общини для передачі майна і будівлі [4, арк.375.].

Представляє інтерес документ, так звана «Ведомость о количестве зданий культура религиозных общин и числе членов в них по Чернигову и Черниговскому округу», в якому станом на 1925 рік вказано: «При Борисо-Глебском соборе религиозная группировка или течение религиозной общины – Старославянская и православно-синодальная» [5, арк.4.].

Відомо, що кількість віруючих по місту Чернігову станом на 1 січня 1926 р., становила 4169 осіб. З них представників старослов'янської течії було 2634, а православно-синодальної нараховувалось 566 осіб. [6, арк.13.].

Отже, з цієї кількості віруючих значна маса належала до Борисо-Глібського молитовного дому.

Цікавим джерелом про трагічні події цього історичного періоду є акти прийому й опису церковного майна Борисоглібського собору в Чернігові. Вони збереглися і зараз знаходяться у Державному архіві Чернігівської області.

У цей же час місцеві історики, зокрема С. Баран-Бутович, М. Вайнштейн, В. Дроздов та інші велику увагу приділяли вивченню історії Борисоглібського собору. Вони розуміли історичну цінність цієї унікальної давньоруської споруди. У 20-х роках ХХ століття Борисоглібський собор став об'єктом активного дослідження Іполита Владиславовича Моргілевського.

Представляє цінність біографія цього знаного вченого, українського історика та мистецтвознавця. Відомо, що народився Іполит Владиславович 12 вересня 1889 року в с. Радовка Оренбурзької області. Після закінчення реального училища у місті Тифлісі І. Моргілевський здобув вищу освіту у знаному навчальному закладі – Київському політехнічному інституті. Цей навчальний заклад він закінчив у 1917 році. Через два роки, а саме у 1919 році під керівництвом М. Біляшівського І. Моргілевський починає досліджувати пам'ятки давньоруської архітектури.

З 1920 року Іполит Владиславович очолює секцію архітектури Всеукраїнського комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва (ВУКОПИС), у цей же час він активно працює над збереженням унікальних архітектурно-історичних пам'яток української історії.

У 20-ті роки ХХ століття науковий діяч активно займається викладацькою діяльністю в архітектурному, художньому, інженерно-будівельному інститутах Києва. Впродовж 1926-1927 років уже достатньо відомий учений І. Моргілевський обіймає посаду декана архітектурного факультету Київського художнього інституту.

Багато років поспіль науковець досліджував пам'ятки давньоруського зодчества. Особливе місце у наукових розвідках І. Моргілевського займав саме Борисоглібський собор у Чернігові. (Тут доречно згадати, що його учнем був М. Холостенко, який у майбутньому впродовж 1952-58 років буде керувати роботами з відновлення постраждалого після Другої світової війни Борисоглібського собору у Чернігові).

Помер Іполит Владиславович Моргілевський на п'ятдесят четвертому році життя 7 грудня 1942 року в Києві.

Наприкінці 20-х років ХХ століття у Чернігові був створений Державний історико-культурний заповідник [7, с.80.]. Саме з цього часу посилюється боротьба науковців за історичні пам'ятки міста Чернігова. Історична спільнота особливу увагу приділяє пам'яткам, які входили до складу заповідника. Поряд з Борисоглібським собором у 30-ті роки минулого століття у будинку класичної чоловічої гімназії, так званому будинку губернатора, розміщувався Чернігівський історичний музей. У цей час директором музею був М. Вайнштейн, який, до речі, займав посаду першого вченого охоронця новоствореного заповідника.

На кінець 20-х років ХХ століття по всій країні розгортається кампанія по вилучення культового майна для потреб народного господарства. Утилізації підлягало все церковне начиння, але найбільшою була кампанія з передачі Рудметалторгу дзвонів із закритих соборів та храмів [8, с.51-52].

Наприкінці 1929 року Чернігівський окрвиконком (ОВК) вирішив здати на метал абсолютно всі дзвони міста. Стурбована таким рішенням Київська крайова інспектура (ОПК) створила спеціальну комісію з дослідження пам'яток ливарного мистецтва [9, арк. 224-225.].

Для того, щоб розібратися на місці у цій справі, до Чернігова приїхали співробітники Київської крайової інспектури ОПК В. Базилевич, Б. Пилипенко. 10 січня 1930 р. вони направили до Чернігівського ОВК, Чернігівської комісії ОПК та Всеукраїнської інспекції ОП НКО (народний комісаріат освіти) доповідну записку, в якій сповіщали про рішення Київського засідання комісії від 6.01.30 р. [10, арк. 226.]. Того ж дня в Чернігові відбулося засідання президії Чернігівської округової комісії ОПК за участю представників об'єднаної наради ВУАКу, Лаврського заповідника, Всеукраїнського історичного музею. На цьому засіданні було прийнято рішення: вдатися негайно до відповідних директивних органів Чернігова з поданням думки про чернігівські дзвони та вжити заходів перед ОВК у справі збереження пам'яток, визначених винятковими на підставі експертизи [11, с.53-54].

На підставі розпорядження НКО (народний комісаріат освіти) на початку лютого 1930 р. Чернігівський ОВК утворив комісію для огляду дзвонів. Вона подивилася ті, що знаходилися на складі Рудметалторгу, а також інші, що були зняті з Троїцької та Єлицької дзвіниць. Своім рішенням 9 лютого комісія визнала за потрібне зберегти 5 дзвонів цілком і найцікавіші фрагменти з окремих, які планувалися передати музею [12, с.53-54].

Але, незважаючи на старання знаних науковців, у Чернігові, як свідчать історичні документи, станом на квітень 1930 року було вилучено церковних дзвонів у кількості 83. Загальна вага їх становила приблизно 2864 пуди або 46917 кг.

З колишнього собору було вилучено – 14 дзвонів; з колишнього Єлицького монастиря – 7 дзвонів; Вознесенської церкви – 5 дзвонів; Воскресенської церкви – 9 дзвонів; П'ятницької церкви – 3 дзвони; колишнього Троїцького монастиря – 8 дзвонів; Казанської церкви – 7 дзвонів; Іллінської церкви – 6 дзвонів; Петропавлівської церкви – 5 дзвонів; Катерининської церкви – 5 дзвонів; Воздвиженської церкви – 7 дзвонів; Миколаївської церкви – 6 дзвонів [13, арк. 64].

Отже, Чернігівський Борисоглібський собор на кінець 20-х років ХХ століття теж потерпів від свавілля радянської влади. Дзвони Борисоглібського собору були конфісковані. Але в час руйнувань і нищення культових споруд на їхній захист ставали місцеві історики – працівники Чернігівського історичного музею.

На початку 30-х років ХХ століття вченим охоронцем Чернігівського державного історико-культурного заповідника стає І. Строкун. Він зайняв вільну посаду М. Вайнштейна, який був змушений піти, тому що не витримав критику з боку місцевих органів влади. Вчений охоронець І. Строкун склав кошторис Чернігівського державного історико-культурного заповідника на 1930/31 роки. Велику увагу він приділяв саме ремонтним роботам, які були направлені на відновлення історичних пам'яток у місті [14, арк 39-39 (зв)].

Саме І. Строкун у 1930 році особливо наголошував на необхідності зовнішнього

оформлення споруд заповідника, аби таким чином спрямувати погляди глядачів та людність, що збирається на майдані «Диктатури пролетаріату» під час урочистих свят, на історичні пам'ятки як культурно-історичну цінність.

Площа «Диктатури пролетаріату» була першою радянською площею у Чернігові. Спочатку вона мала іншу назву Соборна площа. Утворилася вона з західного боку від Борисоглібського собору ще у XIX столітті. Ця площа використовувалася для проведення військових парадів та різних урочистостей [15, с.18-19]. С. Баран-Бутович указував: на сході площі «Диктатури пролетаріату» велично підносяться найстаріші пам'ятники домонгольської доби: Спас та Глібо-Борисовський собор [16, с.13].

На початку 30-х років XX століття місцевість навколо колишньої Соборної площі було облаштовано для відпочинку мешканців і гостей Чернігова, площу засадили деревами і вона перестала існувати.

Цікаво, що під час археологічних досліджень на Соборній площі вдалося знайти старовинну підземну споруду. Вона представляла собою велике цегляне приміщення з галереями, які в різні боки відходили від головної будівлі. Одна з них ішла у напрямку до Спаського собору, інші – в бік схилів пагорба. У 1937 році під час урочистостей на площі під землю провалився один з вершників. Це дає можливість припустити, що галереї з'єднували Спаський та Борисоглібський собори.

Зважаючи на антирелігійну політику держави, коли церкви руйнувались або перетворювались на склади, вчений охоронець Чернігівського державного історико-культурного заповідника І. Строкун підкреслював і наголошував на історичній цінності Спаського та Борисоглібського соборів.

Але так сталось, що Борисоглібський собор все ж таки був закритий. Всі заходи місцевих істориків-краєзнавців щодо захисту пам'яток Чернігова від руйнування, включаючи Борисоглібський собор, були марними. Борисоглібський собор розділив долю інших культових споруд Чернігова.

Цікаво, що місцеві пам'яткоохоронці у 1930 році обґрунтували ідею створення на базі Спаського цвинтаря Антирелігійного музейного містечка. Задля цього вони пропонували включити до історико-культурного заповідника Борисоглібський собор, П'ятницьку і Катерининську церкви.

І. Строкун зазначав, що станом на 1930 рік Борисоглібський собор знаходився в занедбаному стані. «Піп (синодальник) Колосков, – зазначав учений охоронець, – що користується з нього, не в змозі підтримувати його в задовільному стані. Відвідує цей собор 5-10 осіб, переважно старе жіноцтво з колишніх людей. Піп Колосков багацько майна цього собору перекирав. Відвідувачі Держзаповідника виказують своє незадоволення з того, що цю пам'ятку досі не передано до заповідника. Тим більше незадоволення ми будемо мати тепер, коли ця пам'ятка знаходиться між кол. Спаським собором та прибудовою до Спаської дзвіниці, де влаштовується відділ історії Укр. Архітектури та антирелігійний відділ.

Відділ культів та міськрада не перечить проти передачі Борисоглібського собору до заповідника».

У кінці 1930 р. – на початку 1931 року І. Строкун звернувся за підтримкою відповідних планів до НКО УСРР, УКОПК, та Київської крайової інспектури. У результаті до 1932 року вдалося поставити на консервацію П'ятницьку церкву та передати Катерининську церкву під архівосховище. Однак заповідна форма їхньої охорони так і не була запроваджена [17, с.88].

30-ті роки XX століття стали найтрагічнішими в історії всього Радянського Союзу. Саме на них припадають масові репресії церковнослужителів, та й не тільки їх. У ці роки руйнування церков продовжувалося з новою силою. У цілому на кінець 30-х років XX століття церковна розруха сягнула свого апогею.

Однак на кінець 30-х років за втручання вищих органів державної влади в Україні вдалося поліпшити стан охорони деяких пам'яток культової архітектури. Так у вересні 1938 року після неодноразових звернень дирекції Чернігівського музею прокурор УРСР Л. Яченін направив до Раднаркому республіки подання, в якому підтримав клопотання пам'яткоохоронців про звільнення від складів Борисоглібського собору в Чернігові.

Відтак 13 жовтня 1938 року заступник голови РНК УРСР Д. Шило зобов'язав Чернігівський облвиконком передати собор у відання обласного управління у справах мистецтв. Незабаром, 19 лютого 1939 року, з РНК УРСР до Чернігівського облвиконкому знову був направлений лист, в якому підіймалися питання охорони Борисоглібського собору.

Дещо раніше в Раднаркомі України знайшли підтримку протести директора Чернігівського обласного музею А. Левенка проти непередуманого використання Спаського собору. Зокрема, 25 грудня 1937 року за дорученням уряду керуючий справами РНК УРСР П. Мілько зобов'язав Чернігівський облвиконком вилучити собор з користування «Головросмасложирзбуту». Щоправда, в облвиконкомі спочатку не відреагували на це розпорядження. У зв'язку з цим П. Мілько був змушений 25 квітня 1938 року знову повторити його. 7 травня цього ж року комісія з представників міськради, музею та ряду інших установ, оглянувши собор, прийшли до висновку, що використання його під склад може призвести до загибелі пам'ятки.

Однак висновок членів комісії – передати собор музею – не переконав голову Чернігівської міськради. Так що в червні 1938 року Раднарком змушений був направити до Чернігова свого представника для з'ясування дійсного стану справ з охороною Борисоглібського собору. Той став на бік пам'яткоохоронців. Їх підтримав і заступник голови РНК УРСР Жила, який 28 червня 1938 року зобов'язав Чернігівський облвиконком «забезпечити звільнення» собору від складів. Нарешті, 22 вересня 1938 року до Раднаркому України надійшло повідомлення про те, що, у відповідності до рішення Чернігівського облвиконкому від 17 серпня, Борисоглібський собор перейшов у відання обласного музею [18, с.187-188].

Відомо, що до початку Другої світової війни було закрито всі храми на території Чернігова. Культурні споруди були у жалюгідному стані, і тільки коли місто було зайняте німецько-фашистськими військами, церковне життя було відроджено.

З початком Другої Світової війни пов'язаний наступний етап в історії Борисоглібського собору. Видатна споруда дуже постраждала в цей час. Відомо, що були зруйновані склепіння собору, вигоріли всі конструкції з дерева, відбулося це внаслідок попадання німецької авіабомби в будівлю у серпні 1941 року.

Не варто забувати про те, що видатна пам'ятка архітектури неодноразово зазнавала руйнувань і перебудов. Доволі суттєвими були перебудови у соборі на початку XVII століття. Відомо, що саме в цей час собор був перетворений на домініканський костел. У такому вигляді він перебував до другої половини XVII століття, коли знову став православним. У цей же час із західного боку Борисоглібського собору була прибудована дзвіниця та надбудовані бані, саме тому собор набуває рис українського стилю бароко.

Але найстрашнішими були руйнування споруди під час Великої Вітчизняної війни вони фактично знищили пам'ятку. Вже після війни Борисоглібський собор буде відновлений в первісних формах за проектом архітектора М. В. Холостенка [19, с.12]. Але це вже інша історія...

1. Баран-Бутович. С. Чернігів як об'єкт історично-краєзнавчих екскурсій. Чер. держ. краєвий музей. / С. Баран-Бутович. – Чернігів, 1931. – 54 с.
2. Спас Чернігівський. Чернігів. – 2011. – 191 с.
3. Держархів Чернігівської області, ф.р. 67, оп.1, спр.39, арк.10.
4. Держархів Чернігівської області, ф.р. 67, оп.1, спр.37, арк.375.
5. Держархів Чернігівської області, ф.р. 67, оп.1, спр.285, арк.4.
6. Держархів Чернігівської області, ф.р. 67, оп.1, спр.285, арк.13.
7. Чернігівський державний історико-культурний заповідник у 1929-32 роках. / Д. Рига // Сіверянський літопис. 2011. – №4. – С.80.
8. Качан. Р. Доля церковних дзвонів Чернігівщини (кінець 20-х – поч. 30-х рр. XX ст.). // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини (матеріал наукової конференції). / Р. Качан. – Чернігів. – 2002. – С.51-52.

9. Центральний держархів вищих органів влади, ф. 166, оп. 6, спр. 9391, арк. 224-225.
10. Там само. – Арк. 226.
11. Качан. Р. Доля церковних дзвонів Чернігівщини (кінець 20-х – поч. 30-х рр. XX ст.). // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини (матеріал наукової конференції). / Р. Качан. – Чернігів. – 2002. – С.53-54.
12. Там само. – С.53-54.
13. Держархів Чернігівської області, ф.Р67, оп. 1, спр.483, арк.64.
14. Держархів Київської області, ф.212, оп.1, спр.13, арк 39-39 (зв).
15. Вулиці старого Чернігова: іст.-краєзн. етюди. – Чернігів: РВК «Десн. правда», 2007. – 128 с.
16. Баран-Бутович. С. Чернігів як об'єкт історично-краєзнавчих екскурсій. Чер. держ. краєвий музей. / С. Баран-Бутович. – Чернігів, 1931. – 54 с.
17. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні (1917-1941 рр.). Ч.2: 1917 – 1941 рр. / О. Нестуля. – Київ, 1995. – 216 с.
18. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні (1917-1941 рр.). Ч.2: 1917 – 1941 рр. / О. Нестуля. – Київ, 1995. – 216 с.
19. Сапон В. Борисоглібський собор у Чернігові // Деснянська правда. / В. Сапон. – 2004. – 2 грудня. – С.12.

Рига Д. В. Черниговский Борисоглебский собор в 20-30-е годы XX века.

В статье речь идет о Черниговском Борисоглебском соборе в 20-30-е годы XX века. Рассматриваются вопросы его закрытия, приспособление под хозяйственные нужды и разрушения во время Второй мировой войны.

Ключевые слова: Черниговский Борисоглебский собор, антирелигиозная политика, музей.

Riga D.V. Cathedral in Chernigov Boris 20-30-ies of XX century.

The period of 20-30 years of XX century was marked by negative trends regarding church leaders across the Soviet Union. Ukraine, understandably, was not an exception in this regard. Anti-religious policy of the Soviet authorities against the members of the church, of course, carried with them a negative attitude to religious buildings.

Quite a lot of buildings that used the church for religious needs were also historical and cultural value. 20 years of the XX century in the Soviet Union were held under the theme of destruction, so-called «remnants of the past.» The destruction of churches and converting them into syllables did not pass and our ancient and Chernigov. In this regard Chernigiv old as the center of the historical past suffered quite significantly. Many interesting and unique places of worship Chernihiv suffered destruction, including, unfortunately, Boris Cathedral.

Unfortunately, it was in the last century cathedral Borisoglebskom had to endure rigorous tests – destruction and reconstruction, especially in the first half of the XX century.

County Commission for liquidation secularists began their active work in July 1919 to eliminate «the church property, monasteries and other religious institutions.» According to documents Chernihiv province liquidation commission as of October 10, 1922, Chernihiv district eliminated all monastery and chapel.

Boris cathedral was still closed. As you can see all the worries of local historians, ethnographers, for the protection of monuments of Chernihiv destruction, including Boris Cathedral, were in vain. Boris cathedral shared the fate of other religious buildings Chernigov.

30 years of the twentieth century were the most tragic in the history of the Soviet Union. That they account for mass repression clergy, and not only them. During these years the destruction of churches continued with renewed vigor. Overall, at the end of the 30s of XX century Church chaos reached its great apogee.

With the start of World War II involving the next stage in the history Borisoglebskii

Cathedral. Outstanding building was severely damaged in the meantime. We know that destroyed the cathedral vaults, burned all structures made of wood, it happened as a result of German bombs hit the building in August 1941.

We can recall that the outstanding architectural monument has repeatedly suffered destruction and rebuilding. Quite significant restructuring in the cathedral were in the early seventeenth century. We know that at this time the cathedral was turned into a Dominican church. As such, he was to the end of the seventeenth century, when again became Orthodox. At the same time the west side Borisoglebskii cathedral bell tower was added and layered dome that is why council acquires the features of Ukrainian Baroque style.

But the most terrible destruction were built during World War II, which actually destroyed the monument. After the war Boris cathedral will be restored in original form by architect M. Kholostenko

Keywords: Chernihiv Boris Cathedral, anti-religious policies Museum.

